

สรุปผลการวิจัย อภิปราย และข้อเสนอแนะ

ในบทนี้จะเป็นการสรุปสาระสำคัญในวิทยานิพนธ์ทั้งหมดอันได้แก่ วัตถุประสงค์ของการวิจัย วิธีดำเนินการวิจัย การวิเคราะห์ข้อมูล และผลการวิเคราะห์ข้อมูล สรุปผลการวิจัย ข้ออภิปรายและข้อเสนอแนะ

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อเปรียบเทียบความคิดรวบยอดเรื่องประชาธิปไตยของนักเรียนชั้นประถมศึกษาปีที่ 4 ในโรงเรียนทดลองระหว่างนักเรียนที่เรียนด้วยหลักสูตรประถมศึกษา พุทธศักราช 2503 กับนักเรียนที่เรียนด้วยหลักสูตรประถมศึกษา พุทธศักราช 2521
2. เพื่อเปรียบเทียบความคิดรวบยอดเรื่องประชาธิปไตยของนักเรียนหญิงและนักเรียนชายชั้นประถมศึกษาปีที่ 4 ในโรงเรียนทดลองที่เรียนด้วยหลักสูตรประถมศึกษา พุทธศักราช 2503 และ 2521
3. เพื่อเปรียบเทียบความคิดรวบยอดเรื่องประชาธิปไตยของนักเรียนชั้นประถมศึกษาปีที่ 4 ในโรงเรียนทดลองที่มีอุปกรณ์แตกต่างกัน

วิธีดำเนินการวิจัย

1. ประชากรในการวิจัย ได้แก่ นักเรียนชั้นประถมศึกษาปีที่ 4 ของโรงเรียนในโครงการทดลองของกรมวิชาการ ในกรุงเทพมหานครทุกแห่ง รวม 4 โรงเรียน คือ โรงเรียนเรวดี โรงเรียนสวนแก้ว โรงเรียนสตรีจารุวัฒนาบุญกุล และโรงเรียนวัดอัมรินทร์าราม
2. กลุ่มตัวอย่าง ได้แก่ นักเรียนชั้นประถมศึกษาปีที่ 4 ของโรงเรียนในโครงการทดลองทั้ง 4 แห่ง โดยเลือกมาโรงเรียนละ 2 ห้องเรียน เป็นกลุ่มทดลองและกลุ่ม-

ควบคุมอย่างละ 1 ห้องเรียน โถงกลุ่มทดลอง 4 ห้องเรียน และกลุ่มควบคุม 4 ห้องเรียน สำหรับกลุ่มควบคุมใช้วิธีเลือกแบบสุ่มตัวอย่างแบบง่าย ได้จำนวนนักเรียนทั้งสิ้น 324 คน

3. เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย คือแบบสอบถามความถี่รวมยอดเรื่องประชาธิปไตย จำนวน 44 ข้อ ซึ่งผู้วิจัยสร้างขึ้นโดยการรวบรวมข้อมูล เพื่อมาสร้างเป็นแบบสอบถาม จารสาร เอกสาร หนังสือหลักสูตรประถมศึกษา พุทธศักราช 2503 และ 2521 หนังสือแบบเรียนสังคมศึกษา ชั้นประถมศึกษาปีที่ 4 หนังสือแบบเรียนในกลุ่มสร้างเสริมประสบการณ์ชีวิต ชั้นประถมศึกษาปีที่ 1 - 4 รวมทั้งได้คัดแปลงแก้ไขแบบสอบถามของนายเสวก ใจสะอาด และนางสาว อนงค์ ประมุขกุล แบบสอบถามครอบคลุมคุณลักษณะที่บุคคลในสังคมประชาธิปไตยพึงยึดถือ 22 คุณลักษณะ

ลักษณะของแบบสอบถาม

แบบสอบถามมี 2 ตอนคือ

ตอนที่ 1 เป็นแบบเกี่ยวกับข้อมูลส่วนตัวของนักเรียนผู้ตอบโดยถามในเรื่องต่อไปนี้คือ

ก. เพศ

ข. อาชีพของผู้ปกครอง

ตอนที่ 2 เป็นแบบสอบถามเพื่อสำรวจความถี่รวมยอดเรื่องประชาธิปไตย จำนวน 44 ข้อ สำหรับรูปแบบของแบบสอบถามนั้นเป็นแบบเลือกตอบมี 5 ตัวเลือก ซึ่งมีน้ำหนักของตัวเลือกจากคะแนนมากไปน้อย โดยให้คำถามแต่ละข้อมีข้อความเป็นสถานการณ์ที่กำหนดขึ้น ตัวเลือกคือพฤติกรรมที่จะปฏิบัติต่อสถานการณ์นั้น และมีตัวเลือกปลายเปิดในแต่ละข้อคำถาม เพื่อเปิดโอกาสให้นักเรียนตอบสนองความคิดเห็นเพิ่มเติมต่อสถานการณ์นั้น ๆ ด้วย

การเก็บรวบรวมข้อมูล

ผู้วิจัยและผู้ช่วยวิจัยนำแบบสอบถามไปสอบถามกลุ่มตัวอย่างด้วยตนเอง โดยได้รับความ-

รวมมือจากครูประจำชั้นของกลุ่มตัวอย่างช่วยควบคุมห้องสอบด้วย การสอบใช้เวลา ๑ ชั่วโมง

การวิเคราะห์ข้อมูล

ผู้วิจัยใช้ทำการวิเคราะห์ข้อมูลดังนี้คือ

1. เปรียบเทียบความคิดรวบยอดเรื่องประชาธิปไตยของนักเรียนที่เรียนด้วยหลักสูตรประถมศึกษา พุทธศักราช 2503 และ 2521 ด้วยการใช้การทดสอบค่าที (t -test)
2. เปรียบเทียบความคิดรวบยอดเรื่องประชาธิปไตยของนักเรียนชายและนักเรียนหญิงเป็นคู่ ๆ โดยการใช้การทดสอบค่าที (t -test)
3. เปรียบเทียบความคิดรวบยอดเรื่องประชาธิปไตยของนักเรียนที่ผู้ปกครองมีอาชีพแตกต่างกันโดยใช้การทดสอบค่าเอฟ (F -test)

ผู้วิจัยเสนอการวิเคราะห์ที่ในรูปของตารางประกอบคำอธิบาย

สรุปผลการวิจัย

ผลการศึกษาเปรียบเทียบความคิดรวบยอดเรื่องประชาธิปไตยของนักเรียนชั้นประถมศึกษาปีที่ 4 ในโรงเรียนทดลองระหว่างนักเรียนที่เรียนด้วยหลักสูตรประถมศึกษา พุทธศักราช 2503 กับนักเรียนที่เรียนด้วยหลักสูตรประถมศึกษา พุทธศักราช 2521สรุปได้ดังนี้

1. นักเรียนที่เรียนด้วยหลักสูตรประถมศึกษา พุทธศักราช 2521 มีคะแนนความคิดรวบยอดเรื่องประชาธิปไตยไม่สูงกว่านักเรียนที่เรียนด้วยหลักสูตรประถมศึกษา พุทธศักราช 2503
2. โดยส่วนรวมแล้วนักเรียนหญิงและนักเรียนชายมีความคิดรวบยอดเรื่องประชาธิปไตยไม่แตกต่างกัน ยกเว้นนักเรียนหญิงและนักเรียนชายที่เรียนด้วยหลักสูตรประถมศึกษา พุทธศักราช 2503 จะมีความคิดรวบยอดเรื่องประชาธิปไตย แตกต่างกันอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติ

3. นักเรียนชั้นประถมศึกษาปีที่ 4 ที่เรียนด้วยหลักสูตรประถมศึกษา พุทธศักราช 2503 และ 2521 ที่ผู้ปกครองมีอาชีพแตกต่างกัน มีความคิดรวบยอดเรื่องประชาธิปไตย ในแตกต่างกัน

อภิปรายผลของการวิจัย

การศึกษาความคิดรวบยอดเรื่องประชาธิปไตยครั้งนี้ เป็นการศึกษาครั้งแรกที่กระทำกับกลุ่มนักเรียนชั้นประถมศึกษาปีที่ 4 ในโรงเรียนทดลองในกรุงเทพมหานคร เพื่อให้เห็นว่าเพศและอาชีพของผู้ปกครองมีความสัมพันธ์กับความคิดรวบยอดเรื่องประชาธิปไตยหรือไม่ เพราะฉะนั้นผลการวิจัยและการอภิปรายผลจึงจำกัดอยู่เฉพาะกลุ่มตัวอย่างนี้เท่านั้น

จากสมมติฐานข้อที่ 1 นักเรียนในโรงเรียนทดลองชั้นประถมศึกษาปีที่ 4 ที่เรียนด้วยหลักสูตรประถมศึกษา พุทธศักราช 2521 จะมีคะแนนความคิดรวบยอดเรื่องประชาธิปไตยสูงกว่านักเรียนชั้นประถมศึกษาปีที่ 4 ที่เรียนด้วยหลักสูตรประถมศึกษา พุทธศักราช 2503

ผลปรากฏว่า ไม่เป็นตามสมมติฐานที่ตั้งไว้คือ นักเรียนที่เรียนด้วยหลักสูตรประถมศึกษา พุทธศักราช 2521 มีคะแนนความคิดรวบยอดเรื่องประชาธิปไตยไม่สูงกว่านักเรียนที่เรียนด้วยหลักสูตรประถมศึกษา พุทธศักราช 2503

การที่ผู้วิจัยตั้งสมมติฐานดังเช่นข้อที่ 1 ก็เพราะว่า หลักสูตรประถมศึกษา พุทธศักราช 2521 ได้เปิดโอกาสหลายประการให้นักเรียนที่เรียนด้วยหลักสูตรฉบับนี้ มีความสามารถในการที่จะพัฒนาตนเองให้เกิดความคิด ความรู้สึก และเกิดวิถึหมายของความเป็นประชาธิปไตย เริ่มตั้งแต่การจัดทำหลักสูตรคณะกรรมการร่างหลักสูตรได้ประมวลประสบการณ์ทุกอย่างที่จะเอื้ออำนวยให้นักเรียนได้เรียนบนพื้นฐานของเศรษฐกิจ การเมือง และ

สังคมที่เป็นจริงในปัจจุบันและยังได้นำเอาแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ และแผนการศึกษาแห่งชาติมาเป็นแนวในการสร้างหลักสูตร ทำให้ได้หลักสูตรที่สนองต่อชีวิตและสังคมจริง ๆ นอกจากนี้ การจัดการเรียนการสอนก็พยายามที่จะให้นักเรียนได้เรียนในวิชาที่มีเนื้อหาวิชาใกล้เคียงกันในเวลาเดียวกัน โดยจัดแผนการสอนแบบบูรณาการ นักเรียนเองก็มีส่วนมีอิทธิพลและมีโอกาสมากขึ้นในการเรียนการสอน ดังนั้น นักเรียนที่เรียนด้วยหลักสูตรประถมศึกษา พุทธศักราช 2521 จึงน่าที่จะมีคะแนนความคิดรวบยอดเรื่องประชาธิปไตยสูงกว่านักเรียนที่เรียนด้วยหลักสูตรประถมศึกษา พุทธศักราช 2503 แต่เมื่อผลการวิจัยไม่เป็นไปตามที่ตั้งสมมติฐานไว้ จึงสมควรที่พิจารณาหาสาเหตุว่า

ประการแรก ครูอาจจะยังไม่เปลี่ยนแปลงพฤติกรรมการสอน จากการวิจัยของหน่วยศึกษานิเทศก์กรมการฝึกหัดครู พบว่า ครูส่วนมากยังคงใช้วิธีการสอนแบบบรรยายหรือให้นักเรียนท่องจำเป็นส่วนใหญ่¹ ซึ่งการสอนด้วยวิธีการเช่นนี้ไม่เปิดโอกาสให้นักเรียนได้สัมผัสกับกิจกรรมต่าง ๆ ด้วยตนเอง ทำให้นักเรียนขาดทักษะในการแสวงหาความรู้และไม่รู้จักคิดและหาเหตุผล ทำให้เกิดความเบื่อหน่ายต่อการเรียน จึงทำให้ไม่มีคุณสมบัติที่ต้องการในวิถีทางแห่งประชาธิปไตย ดังนั้นการเปลี่ยนวิธีการสอนและทัศนคติของครูเกี่ยวกับการเรียนการสอน จึงเป็นเรื่องสำคัญที่จะต้องทำควบคู่ไปกับการเปลี่ยนแปลงหลักสูตร ถ้าครูยังไม่เปลี่ยนแปลงพฤติกรรมการสอน ก็จะทำให้หลักสูตรไม่ประสบผลสำเร็จ ดังที่ตั้งจุดมุ่งหมายไว้ และนักเรียนที่เรียนด้วยหลักสูตรประถมศึกษา ฉบับพุทธศักราช 2521 ก็จะไม่มีความสัมพันธ์กับหลักสูตรของภาวะเช่นเดียวกัน

ประการที่สอง ผู้วิจัยเห็นว่า การฝึกฝนอบรมเพื่อปลูกฝังความคิดรวบยอดเรื่องประชาธิปไตยจะต้องอาศัยเวลานานพอสมควร จึงจะเห็นผลตามที่ต้องการได้ และการฝึกฝนอบรมเกี่ยวกับเรื่องนี้ต้องอาศัยความร่วมมือจากหลาย ๆ ฝ่าย นอกจากครอบครัวแล้ว โรงเรียน-

¹ หน่วยศึกษานิเทศก์, กรมการฝึกหัดครู, โครงการสอนแบบจุดรวม
(กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2520), หน้า 1 - 2.

เรียนยังเป็นสถาบันที่สำคัญในการฝึกอบรมให้นักเรียนเป็นประชาธิปไตยได้ Tamburino (Tamburino) กล่าวว่า "โรงเรียนต้องไม่ตัดขาดจากชุมชน แต่ละโรงเรียนควรมีโปรแกรมการสอนเรื่องการเป็นพลเมืองดี โดยอาจจะจัดตั้งห้องทดลอง (Citizenship Laboratory) เพื่อฝึกให้เด็กได้ปฏิบัติจริง¹ สาย ภานุรัตน์ อ้างถึง เฮส และเทอร์เนย์ (Hess and Tourney) ซึ่งกล่าวว่า โรงเรียนมีอิทธิพลสำคัญที่จะสร้างทัศนคติทางการเมืองให้แก่เด็ก² และอภิรมย์ ๗ นคร ก็พูดถึงความสำคัญของโรงเรียนว่า มีโอกาสที่จะสร้างสรรค์นักเรียนให้เติบโตตามที่ต้องการ เพราะว่านักเรียนมีเวลาส่วนใหญ่อยู่ในโรงเรียน³

แต่นักเรียนที่เป็นกลุ่มตัวอย่างประชากร เป็นนักเรียนที่เรียนในชั้นประถมศึกษา⁴ ซึ่งมีเวลาอยู่ในโรงเรียนเพียง 4 - 6 ปี และเริ่มได้รับการสอนตามหลักสูตรประถมศึกษา พุทธศักราช 2521 ในภาคเรียนที่ 1 ของการเรียนในชั้นประถมศึกษา⁴ นี้เท่านั้น เพราะฉะนั้น นักเรียนอาจจะยังไม่สามารถเปลี่ยนพฤติกรรมการเรียนให้สอดคล้องกับวัตถุประสงค์ของหลักสูตรฉบับ 2521 จึงทำให้คะแนนเกี่ยวกับความคิดรวบยอดเรื่องประชาธิปไตย ไม่สูงกว่านักเรียนที่เรียนด้วยหลักสูตรประถมศึกษา พุทธศักราช 2503

ประการที่สาม นักเรียนในกลุ่มตัวอย่างประชากรต่างมีระดับการศึกษาเดียวกัน คือ กำลังอยู่ในชั้นประถมศึกษา⁴ ย่อมได้รับพื้นฐานความรู้ ประสบการณ์และสิ่งแวดล้อมต่างๆ ภายในโรงเรียนในลักษณะเดียวกันหรือใกล้เคียงกัน นอกจากนี้ นักเรียนในกลุ่มตัวอย่าง

¹ William Tamburino, "Citizenship Education," The Social Studies 27 (November, 1966), p.245 - 247.

² สาย ภานุรัตน์, "ทัศนคติของครูไทยต่องิจกรรมการเมือง การศึกษาในเขตพระนคร - ธนบุรี" (วิทยานิพนธ์วิทยาลัยป้องกันราชอาณาจักรแห่งประเทศไทย, 2512). หน้า 64.

³ อภิรมย์ ๗ นคร, ประมวลบทความการวางแผนการศึกษา กองวางแผนการศึกษา กระทรวงศึกษาธิการ (พระนคร : โรงพิมพ์กรมศาสนา 2513), หน้า 33.

ประชากรต่างก็มีภูมิลำเนาอยู่ในกรุงเทพมหานครด้วยกัน ย่อมได้รับอิทธิพลจากขนบธรรมเนียม และสิ่งแวดล้อมที่เป็นลักษณะเดียวกัน ไม่ว่าจะ เป็นนักเรียนที่เรียนด้วยหลักสูตรประถมศึกษา พุทธศักราช 2503 หรือที่เรียนด้วยหลักสูตรประถมศึกษา พุทธศักราช 2521 อิทธิพลของสิ่งแวดล้อมต่าง ๆ ดังกล่าว อาจจะช่วยสร้างเสริมให้นักเรียนเกิดความรู้ ความเข้าใจและประสบการณ์ต่าง ๆ ในรูปแบบเดียวกัน ทำให้ความคิดรวบยอดเรื่อง ประชาธิปไตยไม่แตกต่างกัน

สมมติฐานข้อที่ 2 ที่กล่าวว่า ความคิดรวบยอดเรื่องประชาธิปไตยของนักเรียนหญิงและนักเรียนชาย ชั้นประถมศึกษาปีที่ 4 ในโรงเรียนทดลองที่เรียนด้วยหลักสูตรประถมศึกษา พุทธศักราช 2503 และ 2521 มีความแตกต่างกัน แต่ผลการวิเคราะห์ไม่เป็นไปตามสมมติฐาน กล่าวคือ นักเรียนหญิงและนักเรียนชายที่เรียนด้วยหลักสูตรประถมศึกษา พุทธศักราช 2503 มีความคิดรวบยอดเรื่องประชาธิปไตย ไม่แตกต่างจากนักเรียนหญิงและนักเรียนชายที่เรียนด้วยหลักสูตรประถมศึกษา พุทธศักราช 2521 และนักเรียนหญิง นักเรียนชายที่เรียนด้วยหลักสูตรเดียวกันคือ หลักสูตรประถมศึกษา พุทธศักราช 2521 มีความคิดรวบยอดเรื่องประชาธิปไตยไม่แตกต่างกัน ซึ่งสอดคล้องกับผลการวิจัยของ สดิก จิตตะนาถิ ที่พบว่า นักเรียนหญิงและนักเรียนชาย ชั้นมัธยมศึกษา ในจังหวัดอุบลราชธานี มีความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับประชาธิปไตย ไม่แตกต่างกัน¹ วีระวรรณ พิบูลย์ ก็พบเช่นเดียวกันว่า ความเข้าใจเกี่ยวกับบทบาทของนักเรียนในชั้นมัธยมศึกษาตอนต้น ในระบอบประชาธิปไตย ของนักเรียนหญิงและนักเรียนชายไม่แตกต่างกัน²

แต่ประวิทย์ อรรถวิเวก³ และเสาวนีย์ ทองรวย⁴ พบว่า มโนทัศน์เกี่ยวกับ

¹ สดิก จิตตะนาถิ, "ความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับประชาธิปไตยของนักเรียนชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 3 ในจังหวัดอุบลราชธานี." : 52.

² วีระวรรณ พิบูลย์, "ความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับบทบาทในระบอบประชาธิปไตยของนักเรียนชั้นมัธยมศึกษาตอนต้น" : 32.

³ ประวิทย์ อรรถวิเวก, "มโนทัศน์เกี่ยวกับประชาธิปไตยของนักเรียนชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 3 ในกรุงเทพมหานคร." : 32.

⁴ เสาวนีย์ ทองรวย, "ทัศนคติของนักเรียนชั้นมัธยมศึกษาตอนปลาย ในโรงเรียนรัฐบาลสวนกลางทอการเมืองไทย." : 34.

ประชาธิปไตยและทัศนคติเกี่ยวกับการเมืองของนักเรียนหญิง แตกต่างกับนักเรียนชาย ซึ่งสอดคล้องกับผลการวิจัยของยูวีจีย (ในตารางที่ 3) พบว่า นักเรียนหญิงและนักเรียนชายที่เรียนด้วยหลักสูตรประถมศึกษา พุทธศักราช 2503 มีความคิดรวบยอดเรื่องประชาธิปไตยแตกต่างกัน

สมมติฐานข้อที่ 3 ท้องการพิสูจน์ว่า ความคิดรวบยอดเรื่องประชาธิปไตยของนักเรียนในโรงเรียนทดลองชั้นประถมศึกษาปีที่ 4 มีความแตกต่างกันตามอาชีพของผู้ปกครอง ในการศึกษาวิเคราะห์ข้อมูล พบว่า ไม่เป็นไปตามสมมติฐาน โดยที่นักเรียนชายและนักเรียนหญิงที่เรียนด้วยหลักสูตรประถมศึกษา พุทธศักราช 2503 และ 2521 ซึ่งผู้ปกครองมีอาชีพแตกต่างกัน มีความคิดรวบยอดเรื่องประชาธิปไตย ไม่แตกต่างกัน ผลของการวิจัยนี้สอดคล้องกับวรรณวิมล หนิมพานิช¹ และจรัสลักษณ์ ศฤงคะลักษณ์² ที่พบว่า อาชีพและรายได้ของบิดามารดา ไม่มีความสัมพันธ์กับความรู้ ความเข้าใจเกี่ยวกับประชาธิปไตยของนักเรียน

แต่จำเนียร แสงสว่าง พบว่า ฐานะทางเศรษฐกิจของครอบครัว เป็นปัจจัยที่ทำให้เกิดความแตกต่างกันในเรื่องทัศนคติ ต่อการเมือง และปัญหาสังคม เศรษฐกิจ³ ในทำนองเดียวกัน รัตนภรณ์ มหาศรานนท์ พบว่า มโนทัศน์เรื่องประชาธิปไตยของนักศึกษาประกาศนียบัตรวิชาการศึกษาระดับสูงในกรุงเทพมหานคร มีความสัมพันธ์กับรายได้และการศึกษาของบิดามารดา⁴

¹ วรรณวิมล หนิมพานิช, "มโนทัศน์การมีส่วนร่วมทางการเมืองของนักเรียนมัธยมศึกษาตอนต้น." : 79.

² จรัสลักษณ์ ศฤงคะลักษณ์, "มโนทัศน์เกี่ยวกับการเป็นพลเมืองดีของนักเรียนอาชีวศึกษา." : 39 - 41.

³ จำเนียร แสงสว่าง, "ทัศนคติต่อการเมืองและปัญหาสังคม เศรษฐกิจ : ศึกษาเปรียบเทียบนิสิตชั้นปีที่ 4 คณะรัฐศาสตร์และวิศวกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย : 169.

⁴ รัตนภรณ์ มหาศรานนท์, "มโนทัศน์เกี่ยวกับประชาธิปไตยของนักศึกษาประกาศนียบัตรวิชาการศึกษาระดับสูง ในกรุงเทพมหานคร." : 48.

ข้อเสนอแนะ

จากผลการวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยได้แนวคิดที่ว่า ครู เป็นผู้มีบทบาทในการที่จะให้นักเรียนสามารถพัฒนาความคิดรวบยอด เรื่องประชาธิปไตยจากกรเรียนการสอน ดังนั้นพฤติกรรมของครูที่จะช่วยส่งเสริมความคิดรวบยอดเรื่องประชาธิปไตยให้แก่ักเรียนจึงควร เป็นดังต่อไปนี้

1. ครูจะต้องมีลักษณะ เป็นผู้นำและเป็นผู้มีจิตใจ เป็นประชาธิปไตย เพื่อเป็นแบบอย่างที่ดีแก่นักเรียน
2. ครูควรจัดบรรยากาศในห้องเรียนให้นักเรียนเกิดความรู้สึกอบอุ่นเหมือนอยู่ในครอบครัว ทั้งนี้เพื่อให้เกิดความรู้สึกไว้วางใจกัน กล่าวที่จะแสดงความคิดเห็นหรือโต้แย้ง
3. ครูควรส่งเสริมให้นักเรียนมีสิทธิเสรีภาพในการแสดงความคิดเห็นในชั้นเรียน โดยครูเป็นผู้คอยแนะนำและส่งเสริมความสามารถของนักเรียนและควรส่งเสริมให้นักเรียนกระตือรือร้น ที่จะสนใจติดตามข่าวทางการเมือง รู้จักนำมาวิพากษ์วิจารณ์โดยใช้เหตุผล และรู้จักยอมรับในความคิดใช้ของคนอื่น
4. ครูควรปรับปรุงตนเองในการสอนทั้งในด้านเนื้อหาวิชาและโดยการใ้ใช้วิธีการสอนและกิจกรรมอื่น ๆ แทนการสอนแบบบรรยายแต่อย่างเดียว เพื่อกระตุ้นให้นักเรียนได้มีส่วนร่วมในการเรียนการสอน และได้แสดงความคิดเห็นเพิ่มเติมจากบทเรียน อันจะทำให้ให้นักเรียนไม่เคร่งเครียดต่อการเรียนและมีทัศนคติที่ดีต่อการเรียนการสอนในเรื่องประชาธิปไตย
5. นอกจากนักเรียนจะเข้าร่วมในกิจกรรมการเรียนการสอนแล้ว นักเรียนควรจะมีส่วนร่วมในกิจกรรมที่เป็นประโยชน์ ต่อส่วนรวม เช่น ต่อครอบครัว โรงเรียนและชุมชนด้วย
6. ครูควรจัดกิจกรรมให้นักเรียนทั้งหญิงและชาย มีส่วนร่วมในการเรียนการสอนเรื่องประชาธิปไตยได้เท่าเทียมกัน

งานวิจัยที่ควรทำเพิ่มเติม

1. ควรจะได้ศึกษาเกี่ยวกับระดับพัฒนาการทางความคิดรวบยอดเรื่องประชาธิปไตยของนักเรียนต่างระดับชั้น
2. ควรจะได้ศึกษาเปรียบเทียบความคิดรวบยอดเรื่องประชาธิปไตยระหว่างนักเรียนที่อยู่ในแต่ละภาคภูมิศาสตร์
3. ควรจะได้ศึกษาถึงความสัมพันธ์ระหว่างการสอนของครูกับพัฒนาการทางความคิดรวบยอดเรื่องประชาธิปไตยของนักเรียน
4. ควรจะได้ศึกษาเปรียบเทียบความคิดรวบยอดเรื่องประชาธิปไตยของนักเรียนที่ผู้ปกครองมีอาชีพแตกต่างกัน โดยศึกษาระหว่างกลุ่มอาชีพ

ศูนย์วิทยพัทยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย